

Van marginaal naar mainstream?

Populisme in de Nederlandse geschiedenis¹

KOEN VOSSEN

From Marginal to Mainstream?: Populism in Dutch History

In this article populism is perceived as a thin ideology with specific core concepts (a homogeneous people, a treacherous elite and popular sovereignty) that can flourish when specific conditions are met (political dissatisfaction, convergence of the established parties, increasingly opaque governance and new media). In the Netherlands one might discern three 'populist moments' – a period between 1916 and 1918, a period between 1963 and 1967 and a period which started in 2001/2002 and which seems not yet to be over. In electoral terms the first and second populist moments were rather weak. Both times the populist rhetoric was incorporated by (one of) the established parties. In 2001/2002 the established parties again attempted to incorporate populism but with less result. The new populism of the twenty-first century proved to be much stronger and much more durable in terms of its electoral strength and its programmatic appeal.

De term populisme is de laatste jaren in Nederland aan een opvallende opmars bezig in zowel het publieke als het wetenschappelijke debat. De populariteit van de term hangt samen met de opkomst van een aantal nieuwe partijen die zowel in de media als in wetenschappelijke publicaties dikwijls als populistisch worden aangeduid. Het gaat dan om de verschillende Leefbaar-partijen, de Lijst Pim Fortuyn, de beweging Trots Op Nederland, de Partij voor de Vrijheid, terwijl de Socialistische Partij met het etiket 'links-populistisch' wordt aangeduid. De opkomst van deze 'populisten' sinds de eeuwwisseling heeft de vraag opgeworpen of het hier gaat om een nieuw fenomeen of dat er sprake is van een al veel ouder verschijnsel dat voordien niet werd waargenomen dan wel onder andere namen geassocieerd stond. Met een zekere gretigheid hebben Nederlandse historici de laatste jaren de

term populisme omarmd en zijn verschillende bewegingen en politici uit het verleden met terugwerkende kracht als populistisch gaan identificeren. Zo kan de socialistische voorman Ferdinand Domela Nieuwenhuis volgens een artikel van Rob Hartmans in het *Historisch Nieuwsblad* als een linkse populist worden beschouwd.² Domela's tijdgenoot Abraham Kuyper zou volgens hoogleraar vaderlandse geschiedenis Henk te Velde zelfs 'hoger op de populistische meetlat scoren dan menig politicus vandaag de dag'.³ Ook de auteur van het beroemde pamflet *Aan het Volk van Nederland* uit 1781, Joan Derk van der Capellen tot den Pol, voldeed volgens Te Velde aan veel van de kenmerken van de populistische leider. Historicus Michel Reinders gaat zelfs nog verder terug in de tijd. In zijn onlangs verschenen boek *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* ziet hij de beruchte moord op de gebroeders De Witt – tot 2002 de laatste politieke moord – als een uitvloeisel van een door tal van pamfletten aangewakkerde populistische stemming.⁴

Wanneer zulke uiteenlopende voorbeelden onder de noemer populisme worden gebracht, dringt zich de vraag op of die term nog wel enige analytische waarde heeft. Dit artikel beoogt aan te tonen dat die analytische waarde er wel degelijk kan zijn, maar pas als de term populisme nader wordt gedefinieerd. Aan de hand van de inmiddels uitgebreide literatuur die over het fenomeen bestaat, zal daarom allereerst een definitie worden gegeven. Ook zal worden gekeken naar de voorwaarden die nodig zijn om de opkomst van populisme mogelijk te maken. Met behulp van de nadere definiëring van het begrip populisme wordt vervolgens nagegaan wanneer er in de Nederlandse geschiedenis sprake was van populistische bewegingen en welke invloed populisme door de tijd heen heeft gehad.

Populisme als dunne ideologie

Wie de term populisme gebruikt, begeeft zich conceptueel gezien in een wespennest. In de bijna honderd jaar dat het begrip vanuit de wetenschap aandacht krijgt, is het op zoveel casussen toegepast dat consensus over de exacte betekenis ver te zoeken is. Aanvankelijk werd populisme alleen gebruikt als etiket voor de doctrine van de Amerikaanse People's Party. De in 1892 opgerichte People's Party zette zich af tegen een als homogeen voorgestelde economische en politieke elite, die geen oog zou hebben voor

1 De auteur dankt Ruud Koole en Hans Oversloot alsook de redactie van *BMGN - LCHR* en de externe referenten voor hun commentaar op eerdere versies.

2 Rob Hartmans, 'Was Domela een populist?', *Historisch Nieuwsblad* 18:9 (2009) 16-23.

3 Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) 252-253.

4 Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010).

de noden van wat de partij als het ware volk beschouwde, de boeren en kleine zelfstandigen.⁵ Later zou ook de eerder in de negentiende eeuw actieve Narodniki, een beweging van Russische intellectuelen die hun heil zochten op het Russische platteland, met terugwerkende kracht populistisch worden genoemd.⁶ Na een periode waarin de term populisme vooral werd gebruikt voor arbeideristische literatuur zou zij na de Tweede Wereldoorlog opnieuw politieke betekenis krijgen als etiket van een nieuw soort leiders in Latijns-Amerika, met als boegbeeld de Argentijn Juan Perón. Aan het einde van de twintigste eeuw vond de term weer ingang, allereerst als aanduiding van een groep nieuwe extreem-rechtse partijen, zoals het Front National en het Vlaams Blok, maar gaandeweg tevens als aanduiding van verschillende verschijnselen, zoals een meer directe communicatiestijl, anti-partij-sentimenten, gepersonaliseerde politiek of groeiend wantrouwen jegens experts.⁷

Het toepassingsgebied van de term overziend, komt de Franse politiek filosoof Pierre-André Taguieff tot liefst zes *domaines de signification*.⁸ Populisme kan slaan op een beweging, een welbepaald regime, een attitude, een vorm van legitimering, een soort retoriek en een ideologie. Daarmee is populisme een schoolvoorbeeld geworden van wat in de sociale wetenschappen *conceptual stretching* wordt genoemd, het oprekken van een begrip tot het dermate amorf en vaag is geworden dat het eigenlijk iedere heuristische waarde heeft verloren en het inwisselbaar wordt met andere termen.⁹ Voorbeelden van *conceptual stretching* zijn het gebruik van populisme voor een als onfatsoenlijk beschouwde betoogtrant, dan wel voor een stijl die aansluiting zoekt bij de smaak, het niveau en de belevingswereld van de grote massa kiezers, of voor een louter door electorale motieven bepaald beleid. Voor het eerste bestaat echter reeds de term demagogie, het tweede zou beter met de term popularisering kunnen worden aangeduid, en het

5 Michael Kazin, *The Populist Persuasion: An American History* (Ithaca, Londen 1995) 27-46; Paul Taggart, *Populism* (Philadelphia 2000) 25-45.

6 Jan Jagers, *De stem van het volk. Populisme als concept getest bij Vlaamse politieke partijen* (Antwerpen 2007) 23-28; Taggart, *Populism*, 46-58. Het gebruik van de term populisme voor de Narodniki zou overigens op een slechte vertaling berusten. Jagers, *De stem*, 23.

7 Zie hierover Tim Bale, Stijn van Kessel en Paul Taggart, 'Thrown Around with Abandon?: Popular Understandings of Populism as Conveyed by the Print Media: A UK Case Study', *Acta Politica* 46:2 (2011) 111-131.

8 P.A. Taguieff, *L'illusion populiste: De l'archaïque au médiatique* (Parijs 2002) 99-106.

9 De term *conceptual stretching* is van Giovanni Sartori. Giovanni Sartori, 'Concept Misformation in Comparative Politics', *American Political Science Review* 64:4 (1970) 1033-1053.

derde fenomeen wordt reeds gedekt door de term opportunisten.¹⁰ Wil de term populisme voor historici enige meerwaarde hebben dan zal zij kortom voldoende onderscheidend moeten zijn van ogenschijnlijk verwante termen als demagogie, opportunisten en popularisering, terwijl anderzijds duidelijk moet worden in welke *domaines de signification* zij geplaatst moet worden.

Daarbij kan worden aangehaakt bij de momenteel onder politieke theoretici populaire benadering van populisme als een ‘dunne ideologie’ met een eigen specifieke structuur van politieke concepten. Uitgaande van Michael Freedens morfologische ideologiebenadering, wordt een ideologie opgevat als een samenstelling van kernbegrippen waarvan de betekenis als onbetwist wordt voorgesteld. Freedom maakt daarbij onderscheid tussen ‘volle ideologieën’ zoals socialisme of liberalisme, die een totaal, overzichtelijk wereldbeeld schetsen en ‘dunne ideologieën’, zoals nationalisme en feminisme, waarvan de essentiële concepten minder allesomvattend zijn en die daarom alleen in combinatie met andere ideologieën kunnen bestaan.¹¹ In de praktijk zal men populisme vooral aantreffen als een van de ingrediënten van een rijkere ideologische cocktail, wat meteen verklaart waarom zowel van een rechts-populisme als van een links-populisme kan worden gesproken.

Wat zijn nu de onveranderlijke en onbetwiste kernconcepten van de dunne populistische ideologie? Afgaande op het theoretisch werk van politicologen als Stanley, Taggart, Canovan, Mudde en Jagers zijn dat er drie.¹² Allereerst is dat ‘het volk’, dat in het populisme als een eenheid wordt voorgesteld met een eigen stem, karakter en vermogen tot handelen. Vanzelfsprekend is dat volk een geconstrueerde gemeenschap en het behoeft ook niet samen te vallen met de gehele bevolking. Paul Taggart spreekt in dit verband over een *heartland*, een door populistten geconstrueerde transhistorische, monolithische gemeenschap die in de moderne tijden in de verdrukking is gebracht.¹³ Hoe verschillend het concept volk ook kan worden opgerekt, ingeperkt en ingevuld, steeds geldt het in de populistische ideologie als de bringer van wijsheid en geluk en als belichaming van alle goede deugden. Het volk is er in de populistische ideologie niet om op te voeden, maar om naar te luisteren. Pogingen tot volksverheffing, een beschavingsoffensief of het vormen van een voorhoede zijn in strijd met het diepste wezen van het populisme.

10 Cas Mudde, ‘The Populist Zeitgeist’, *Government and Opposition: A Quarterly of Comparative Politics* 39:4 (2004) 542-563; Ruud Koole, ‘Populisme en politieke legitimiteit in Nederland’, *Jaarboek Vereniging van Griffiers* (2010) 44-55.

11 M. Freedom, ‘Is Nationalism a Distinct Ideology?’, *Political Studies* 46:4 (1998) 748-765.

12 Cas Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge 2007); Ben Stanley, ‘The Thin Ideology of Populism’, *Journal of Political Ideologies* 13:1 (2008) 95-110; Jagers, *De stem*; Taggart, *Populism*.

13 Taggart, *Populism*, 91-98.

Het tweede kernbegrip sluit daar op aan, namelijk volkssoevereiniteit. Binnen de populistische ideologie geldt het primaat van een als absoluut beschouwde volkswil: ‘wat het volk wil, moet wet zijn, wars van elk ander principe’, aldus Jan Jagers.¹⁴ Hoe die wil van het volk precies tot stand komt – via verkiezingen of referenda, of door een leider die de volkswil pretendeert te belichamen – is daarbij van secundair belang, als hij maar zonder enige inperking wordt nagevolgd. De volkswil is immers niet alleen moreel juist, maar is ook de sleutel naar het goede leven. Wanneer deze volkswil de leidraad wordt, zullen volgens populistten allerlei problemen dankzij ‘het gezonde verstand’ en ‘de praktische zin’ van het moreel superieure volk als sneeuw voor de zon verdwijnen.

Het derde kernconcept is een (eveneens) homogeen geachte elite die datgene nalaat waarvoor zij is uitgekozen, namelijk het vertegenwoordigen en uitvoeren van de wil van het volk. Dit anti-elitisme is eerder restauratief dan revolutionair: niet het systeem als zodanig maar de corrupte elite draagt de schuld van de politieke wanorde. Populistische bewegingen moeten volgens politicoloog Andreas Schedler niet als anti-systeem-bewegingen, maar als anti-establishment-bewegingen worden beschouwd.¹⁵ Het doel van de populistische ideologie is niet een volledige verandering van het systeem, maar het verdrijven van een in morele zin slechte elite uit het centrum van de macht en haar te vervangen door een nieuwe elite die wel de wil van het volk reflecteert en feitelijk samenvalt met het volk.

Deze kernconcepten – volk, volkssoevereiniteit, elite – zijn de noodzakelijke voorwaarden die alle in het discours aanwezig moeten zijn om van (een vorm van) populisme te kunnen spreken. Naast deze kernconcepten worden in de literatuur over populisme echter dikwijls verschillende andere kenmerken genoemd, zoals de voorkeur voor meer directe democratie, de aanwezigheid van een charismatische leider als incarnatie van het volk, het gebruik van een volkse stijl, een neiging tot het formuleren van samenzweringstheorieën en het aanwijzen van een specifieke, door de elite bevoordeelde *out-group*.¹⁶ De politicologen Albertazzi en McDonnell beschouwen de strijd tegen een *out-group* zelfs als een basiskenmerk van het

14 Jagers, *De stem*, 61.

15 Andreas Schedler, ‘Anti-Political Establishment Parties’, *Party Politics* 2:3 (1996) 291-312.

16 Naast de eerder genoemde werken, onder andere Yves Meny en Yves Surel (eds.), *Democracies and the Populist Challenge* (New York 2002); M. Canovan, *Populism* (Londen 1981); P. Lucardie, ‘Populismus: begriffshistorische und

theoretische Bemerkungen’, in: Friso Wielenga en Florian Hartleb (eds.), *Populismus in der modernen Demokratie. Die Niederlande und Deutschland im Vergleich* (Münster 2011) 17-37; Daniel Albertazzi en Douglas McDonnell (eds.), *Populism in the 21st Century: The Spectre of Western European Democracy* (Londen 2007).

hedendaagse populisme.¹⁷ Bij nader inzien is ook dit kenmerk, net als de overige hierboven genoemde kenmerken sterk contextgebonden en bovendien niet exclusief populistisch. Men kan deze aanvullende kenmerken het beste omschrijven als de smaakversterkers die de populistische kernconcepten versterken, duidelijker zichtbaar maken en in een bepaalde context beter verteerbaar maken.¹⁸

Populisme voor 1900?

Bovenstaande begripsomschrijving stelt direct grenzen aan het gebruik van populisme door historici. Zo is het begrip niet geschikt om de volksofstand in het rampjaar 1672 te typeren. Weliswaar laat Michel Reinders in *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* diverse voorbeelden zien van pamfletten waarin een deugdzaam volk en een corrupte duivelse elite tegenover elkaar worden geplaatst, maar verwijzingen naar volkssoevereiniteit of *volonté general* ontbreken.¹⁹ Doorgaans wordt het (moderne) concept van volkssoevereiniteit als een uitvinding van de late achttiende eeuw beschouwd, waarvan met name Jean-Jacques Rousseau, met zijn *Du Contrat Social* uit 1762, en de Amerikaanse *Founding Fathers* als grondleggers kunnen worden beschouwd. Als samenstelling van de drie genoemde kernconcepten – volk, volkssoevereiniteit, elite – kan populisme kortom pas vanaf het eind van de achttiende eeuw bestaan. De eerste keer dat deze samenstelling in Nederland wordt aangetroffen is in het pamflet *Aan het Volk van Nederland* van Van der Capellen tot den Pol.²⁰ Met hem begon volgens Te Velde een eerste golf van populisme die Nederland tot ongeveer 1800 overspoelde.²¹ Toch is ook hier de term populisme problematisch, wat Te Velde zelf ook erkent. Immers, de elite-kritiek van het populisme ontleent zijn kracht aan de opvatting dat de elite niet handelt volgens de wensen van het volk waardoor zij wordt gelegitimeerd. In die zin kan pas

17 Albertazzi en McDonnell, *Populism*, 12. Er bestaan ook andere definities van populisme waarbij sterk de nadruk wordt gelegd op populisme als stijl of als electorale strategie. In beide gevallen is de overlap met respectievelijk demagogie en opportunisme echter bijzonder groot. Ook zijn beide benaderingen empirisch moeilijk te operationaliseren. Bij een stijlbenadering worden vorm en inhoud makkelijk verward, terwijl een louter strategische benadering de oprechtheid van de boodschap *a priori* in twijfel trekt. Zie voor deze discussie: Jagers, *De stem*, 1-67.

18 Koen Vossen, 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk? Verschillen en overeenkomsten in optreden en discours van twee politici', *Res Publica. Politiek-wetenschappelijk tijdschrift* 51:4 (2009) 437-465.

19 Reinders, *Gedrukte Chaos*.

20 Joan Derk van der Cappellen tot den Pol, *Aan het volk van Nederland. Het democratisch manifest*, W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink (eds.) (Weesp 1981).

21 Te Velde, *Van regentenmentaliteit*, 248-249.

zinvol van populisme worden gesproken als er een elite is die, althans in naam, zijn positie ontleent aan het volk en niet aan goddelijke beschikking of geboorte. Van een democratische regeringsvorm was evenwel geen sprake eind achttiende eeuw. Van der Capellen tot den Pols pleidooi was in die zin eerder revolutionair-democratisch dan restauratief-democratisch van aard.

Vanaf wanneer daadwerkelijk van een democratisch gelegitimeerde elite kan worden gesproken is niet eenvoudig vast te stellen en hangt ondermeer samen met de vraag hoe uitgebreid het kiesrecht moet zijn om van een democratie te kunnen spreken. Voor volksleiders als Abraham Kuyper en Ferdinand Domela Nieuwenhuis was het beperkte kiesrecht een belangrijk wapen om de legitimiteit van de zittende elite te betwisten. Juist onder het onbedorven ‘volk achter de kiezer’ kon de wijsheid en authenticiteit worden gevonden die bij de elite ontbrak. Ook kan men bij beide politici veel van de genoemde populistische smaakversterkers aantreffen, zoals de nadruk op charisma, een neiging tot samenzweringstheorieën en een politieke stijl die meer aansloot bij de belevingswereld van het gewone volk. Toch lijkt ook hier de term populisme niet geheel op zijn plaats afgaande op de in dit artikel voorgestelde definitie. Zo wees Abraham Kuyper een van de kernconcepten van het populisme – de volkssoevereiniteit – af als een verderfelijk product van de Franse Revolutie. Alleen God kon volgens de voorman van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) soeverein zijn.²² Bovendien matigde Kuyper zijn elite-kritiek na verloop van tijd, richtte hij zich op de opbouw van een eigen zuil en aanvaardde hij de levensbeschouwelijke pluriformiteit, zich uitend in zijn samenwerking met de katholieken. Ook de acceptatie van pluriformiteit verhoudt zich slecht tot het populisme dat over een homogeen volk spreekt.

In het geval van Ferdinand Domela Nieuwenhuis en de vroege socialisten zien we de drie essentiële populistische kenmerken wel duidelijk terug: de strijd tegen de valse, corrupte elite, de verheerlijking van het authentieke en eerlijke volk en de nadruk op volkssoevereiniteit.²³ Tegelijkertijd was hun streven niet zozeer restauratief maar revolutionair van aard. Het ging niet om het herstel van de echte democratie door het verjagen van een valse elite, maar om een grondige hervorming van zowel het politieke als het economische systeem met als doel het stichten van een nieuwe socialistische maatschappij. Bovendien streed de populistische volksverheerlijking vanaf het begin om voorrang met een eveneens gevoelde noodzaak tot volksverheffing.²⁴ Het volk had de toekomst, als het tenminste de lessen van een zelfbenoemde voorhoede ter harte nam. Zowel bij de

22 Abraham Kuyper, ‘Ons Program’ (Amsterdam 1879) 32-36.

23 Hartmans, ‘Was Domela een populist?’, Te Velde, *Van regentenmentaliteit*, 250.

24 Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001) 338-344.

Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) als bij de Communistische Partij van Nederland (CPN) werden scholing, verheffing en elitevorming in de twintigste eeuw dominant en verdwenen de populistische kenmerken naar de achtergrond. Zeker in het geval van de sociaal-democraten ging dit samen met een erkenning van de pluriformiteit van de natie – acceptatie van de Pacificatie van 1917 – en met een gestage integratie in de nationale staat die in de jaren dertig zijn voltooiing vond.

De Eerste Wereldoorlog als geboorte-uur

Voor 1900 zijn de kernconcepten van de populistische ideologie en verschillende van de genoemde smaakversterkers al herkenbaar bij diverse personen en bewegingen, maar nog niet in de specifieke constellatie die de populistische ideologie uitmaakt. Populisme in de hoedanigheid van een dunne ideologie komen we feitelijk pas tegen op het moment dat de democratisering in formeel opzicht afgerond lijkt. In 1918 bij de eerste Tweede Kamerverkiezingen met algemeen mannenkiesrecht en evenredige vertegenwoordiging verschenen een heleboel nieuwe partijen op het toneel die zonder meer als populistisch kunnen worden gekenschetst. In naam van een als homogeen voorgesteld volk en een kenbaar geachte volkswil bonden zij alle de strijd aan met een moreel verwerpelijke elite zonder dat zij daarbij het economische en politieke systeem als zodanig drastisch wilden veranderen.

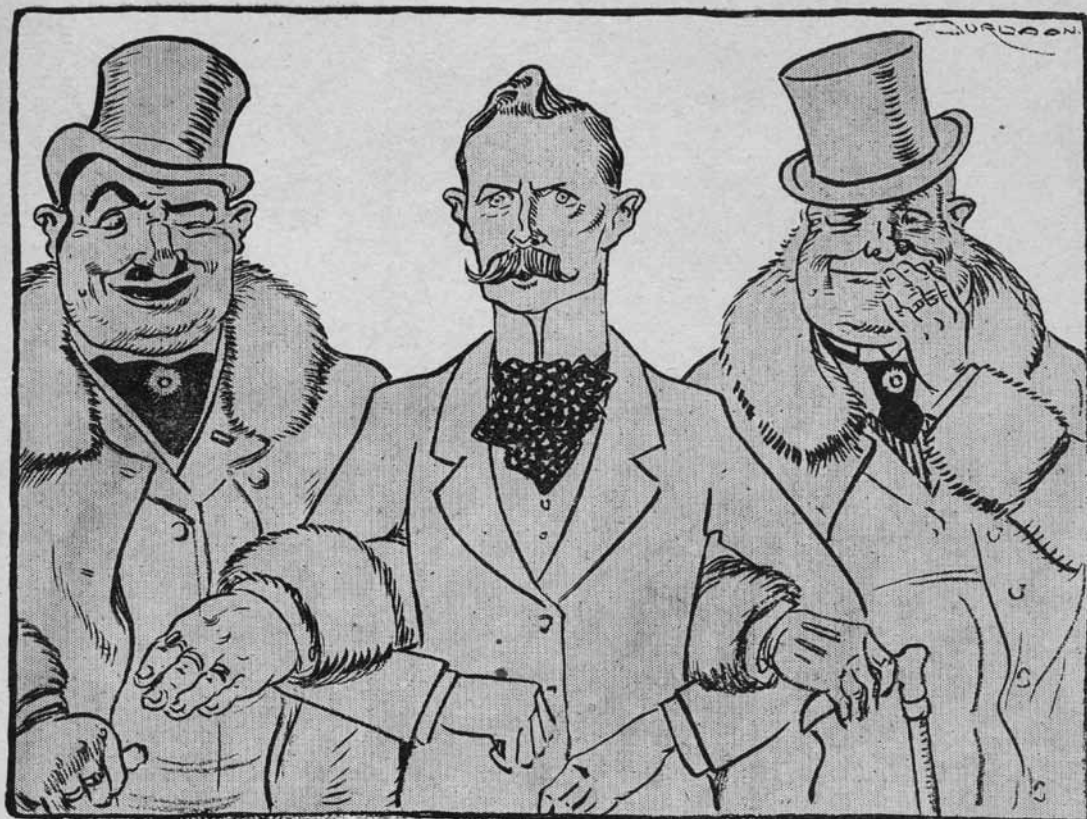
Onder de populistische nieuwkomers zaten tal van ‘anti-politieke’ partijen voor boeren (zoals de Plattelandersbond) en middenstanders (ondermeer de Middenstandspartij) die de belangen van hun specifieke doelgroep gelijkstelden met het algemeen belang. Ook waren er in die tijd ‘bekende Nederlanders’ als de revuekonink Henri ter Hall en de schrijver Frederik van Eeden die namens het volk campagne voerden als lijsttrekkers van respectievelijk de Neutrale Partij en de Algemeene Staatspartij.²⁵ De bekendste en meest invloedrijke nieuwkomer was zonder twijfel de Economische Bond van M.W.F. Treub, de flamboyante minister van Financiën in het kabinet-Cort van der Linden. De partij baarde opzien door een uitvoerige verkiezingscampagne met slogans zoals: ‘Het is nu geen tijd van praten. Het Volk verwacht daden’ en ‘Weg met de mannen van den praet. Leve de mannen van den daad’.²⁶ In toespraken en in brochures legden Treub en de zijnen uit dat de Nederlanders van nature een volk van doeners waren,

25 Over deze partijen Koen Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003) 39-50, 113-136.

26 Advertenties in NRC 27 juni 1918.

Nou ja...!

Teekening v.v.
JORDAAN



De heer Treub: „De Economische Bond draagt een zuiver democratisch karakter...”



L.J. Jordaan, Nou ja...! 22 december 1917.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis,
Amsterdam.

van dynamische ondernemers en handelaars die in de Gouden Eeuw de wereldzeeën hadden bevaren en de wereldeconomie hadden gedomineerd. De ‘nieuwe politiek’ die de Economische Bond voor ogen had, had tot taak om deze nationale karaktertrek waar nodig te ondersteunen door bijvoorbeeld de aanleg van kanalen en wegen, het ontginnen van woeste gronden en het tegengaan van handelsbelemmeringen.²⁷ Daarvoor was ook een ander type politicus nodig dan de ‘partijpolitiekers’: geen predikanten, priesters, vakbondsbonzen en juristen, maar deskundigen en ondernemers waren nodig, ‘mannen van zaken’ die snel knopen konden doorhakken zonder verzeild te raken in allerlei detailkwesties.

Dat het populisme pas in deze tijd kon gedijen, hing samen met de democratisering die in de jaren na 1900 in een stroomversnelling raakte. Niet alleen nam daardoor de democratische legitimiteit van de elite in formele zin toe, de staat ging zich bovendien met steeds meer zaken bezighouden. Het gevolg daarvan was dat in deze jaren tal van pressiegroepen en belangenorganisaties werden opgericht om nieuwe problemen op de agenda te krijgen en om invloed op het beleidsproces uit te oefenen. De politieke besluitvorming werd daardoor een stuk taaier en complexer, waarbij de betekenis van het parlement ondanks zijn toegenomen representativiteit feitelijk afnam omdat veel besluiten al waren genomen in het overleg tussen overheid en belangenbehartigers. ‘Het speelveld van de politiek was’, in de woorden van Piet de Rooy, ‘groter geworden, maar de spelregels tegelijkertijd ook aanzienlijk ingewikkelder’.²⁸ Die steeds complexere spelregels dienden bovendien aan steeds grotere groepen kiezers te worden uitgelegd. Aldus openbaarde zich rond deze tijd een fundamentele paradox van een massademocratie. Naarmate meer mensen een stem krijgen, moeten politici met meer tegengestelde belangen en wensen rekening houden en neemt de ondoorzichtigheid van het politieke proces toe. De kloof tussen de belofte en de praktijk van de democratie groeide, waardoor een goede voedingsbodem ontstond voor een populistische ideologie die de elites verantwoordelijk stelt voor de ‘verwording van de politiek’.²⁹

De aanwezigheid van een democratisch stelsel en een zekere verstrengeling van staat en maatschappij worden daarom dikwijls als belangrijke voorwaarden voor de opkomst van populisme beschouwd.

27 August Mesritz, *De Economische Bond* (Baarn 1918); M.W.F. Treub, *Rede van Mr. M.W.F. Treub, uitgesproken in de constituerende vergadering van den Economischen Bond op 15 december 1917* (Den Haag 1917); M.W.F. Treub, *Wederopbouw. Rede uitgesproken in de Algemeene Ledenvergadering van den Economischen Bond, gehouden te Utrecht 6 mei 1918* (Den Haag 1918).

28 Piet de Rooy, ‘De ongemakkelijke democratie’, in: R. Aerts e.a. (eds.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 179-183.

29 Deze analyse leunt sterk op Margaret Canovan, ‘Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy’, in: Meny, *Democracies*, 25-44.

Verschillende politicologen en historici hebben daarnaast ook andere voorwaarden genoemd die bepalen of de populistische ideologie daadwerkelijk aanslaat, zij het in de vorm van een electoraal succesvolle populistische beweging, zij het door een aantoonbare invloed op het publieke discours.³⁰ Het is opvallend hoezeer veel van deze voorwaarden, die vooral gebaseerd zijn op de ervaringen met het moderne populisme, op de Nederlandse situatie van de jaren tien van de twintigste eeuw van toepassing lijken. Zo zijn twee veel genoemde voorwaarden een wijdverbreide angst voor het uiteenvallen van de natie enerzijds en een algeheel gevoel van crisis en malaise anderzijds. Het behoeft weinig betoog dat in de jaren 1914-1918 van een acute crisissituatie sprake was, zowel in economische als in morele zin. Vooral in de laatste oorlogsjaren nam door de handelsbelemmeringen de economische nood sterk toe met als gevolg woekerhandel en zelfs voedselrellen zoals het beroemde aardappeloproer in juni 1917 waarbij negen doden vielen. Als gevolg van de aanhoudende schoolstrijd en kiesrechtstrijd en de voortschrijdende verzuiling bestond daarnaast een vrees voor een zekere desintegratie van de natie.³¹ Hoe intens en wijdverbreid deze angst precies was en in hoeverre zij aan de basis heeft gestaan van de Pacificatie van 1917, is onderwerp van wetenschappelijk debat.³² Veel wijst er op dat vooral onder de vrijzinnige burgerij met argusogen werd gekeken naar de neiging van vooral katholieken en orthodoxe protestanten om eigen organisaties op te richten voor allerlei aspecten van het leven, waardoor de natie steeds meer uiteenviel in verschillende politieke blokken. Onder vrijzinnige intellectuelen werd daarnaast al enige tijd met een zeker dedain en cynisme jegens de nieuwe democratische politiek aangekeken: de tijden van de grote politieke geesten en de echte staatkunde leken voorbij en de nieuwe massapartijen leken vooral middelmatige 'eigen-eerzoekers' en baantjesjagers aan te trekken.³³

Een andere veel genoemde voorwaarde voor de opkomst van populisme is een sterke mate van convergentie van de gevestigde politieke partijen. Ook deze kan zonder veel moeite in deze periode worden aangewezen. Na

30 Zie bijvoorbeeld: Mudde, 'The Populist Zeitgeist'; Mudde, *Populist*; Jens Rydgren, 'Why Not in Sweden: Interpreting Radical Right Populism in the Light of a Negative Case' (*ECPR-paper* 2001); Taggart, *Populism*, 1-23; René Cuperus, 'Het populistisch tekort van de sociaal-democratie', *Nieuwste Tijd* 8 (2003) 59-79.

31 De Rooy, 'Ongemakkelijke democratie', 184-188.

32 Voor deze discussie zie Arend Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (zevende druk; Haarlem 1988); Huib Spoormans, 'Met uitsluiting van voorregt'. *Het ontstaan van*

liberale democratie in Nederland (Amsterdam 1988); Hans Daalder, 'The Netherlands: Prototype of Consociationalism?', in: Idem, *Ancient and Modern Pluralism in the Netherlands: The 1989 Erasmus Lectures at Harvard University*, Working paper no. 22 (1989-1990) 32-47; Piet de Rooy, 'De Pacificatie van 1917', *Historisch Nieuwsblad* 14:3 (2005) 8-14.

33 De Rooy, 'Ongemakkelijke democratie', 184-188; Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en Nationalisme in Nederland 1870-1918* (Den Haag 1992) 267-275.

de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog sloten de gevestigde partijen een ‘Godsvrede’ omdat in de woorden van SDAP-leider P.J. Troelstra de ‘nationale gedachte de nationale geschillen’ oversteeg. Deze Godsvrede bood tegelijk het extraparlamentaire kabinet-Cort van der Linden de mogelijkheid om in nauwe samenwerking met het parlement en in betrekkelijk grote stilte de schoolstrijd en de kiesrechtstrijd op te lossen. Beide voortslepende kwesties werden als belangrijke oorzaken van het gebrek aan nationale eenheid beschouwd. Door historici en politicologen wordt deze Pacificatie van 1917 als een waar huzarenstukje beschouwd, maar tijdgenoten waren minder enthousiast.³⁴ Hadden ze daar in Den Haag in deze tijd van nood niet wat beters te doen dan debatteren over de hoogte van de kiesdrempel en over de financieringsplannen voor het lager onderwijs? De relatief harmonieuze samenwerking tussen de verschillende fracties en de regering in combinatie met de economische nood gaf kortom voeding aan de gedachte dat de politieke partijen onder één hoedje speelden en zich niets aantrokken van het volk.

Veel politicologen leggen eveneens een verband tussen de opkomst van een populistisch discours en de aanwezigheid van nieuwe media, die zich onafhankelijk van de gevestigde politiek opstellen.³⁵ Inderdaad zien we in deze periode de opkomst van relatief nieuwe kranten als *De Telegraaf* (opgericht in 1893) en *Haagsche Post* (opgericht in 1914) die zich allebei met geen enkele partij of stroming identificeerden en die zich, aldus pershistoricus Marcel Broersma, meer op de belevingswereld van de lezer richtten.³⁶ Dit betekende dat zij grossierden in neerbuigende opmerkingen over ‘de politiek’. In een artikel met de kop ‘Tegen de Politiek’ klaagde de *Haagsche Post* over de ‘volslagen politieke verwording’, de ‘beginselverloochening’ en de ‘politieke corruptie en tyrannie der partijleiders’ die het land wilden ‘verpolitieken’.³⁷ *De Telegraaf* wist te melden dat het volk een andere politiek wilde zonder ‘gekibbel over partijdogma’s’, want ‘de groote massa van het Nederlandsche volk heeft niets dan diepe minachting voor het geredekavel van de heeren partijleiders’.³⁸ In Treub en zijn Economische Bond zagen zowel *De Telegraaf* als de *Haagsche Post* ‘de Man die Nederland kon bevrijden van de tyrannie van de partijpolitiek’.³⁹

34 P.H. Ritter jr., *De donkere poort II* (Den Haag 1931) 287-292. In 1917 nam de protestbeweging Actie Tegen de Aanhangige Grondwetsherziening (ATAG) deel aan de zogenaamde ‘laat zitten wat zit’ verkiezingen. De beweging kreeg veel publiciteit, vooral in *De Telegraaf*, maar behaalde geen enkele zetel.

35 G. Mazzoleni e.a. (eds.), *The Media and Neo-Populism: A Contemporary Comparative Analysis* (Westport 2003).

36 Marcel Broersma, ‘Botsende stijlen. De Eerste Wereldoorlog en de Nederlandse journalistieke cultuur’, *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 2:2 (1999) 40-68.

37 *Haagsche Post* 9 juni 1917. Ook commentaren in dezelfde krant op 12 juni 1917 en 16 juni 1918.

38 *De Telegraaf* 2 juli 1918.

39 Geciteerd bij Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) 114.

‘Naar politiek vrijzinnigen kant’

Ondanks het op het oog gunstige gesternte voor populistische bewegingen en ondanks dat met Treub er op het eerste gezicht ook een aantrekkelijke kandidaat voorhanden was, die bovendien steun kreeg van populaire kranten als *De Telegraaf* en *Haagsche Post*, was van een electoraal succesvol populisme geen sprake. Bij elkaar opgeteld waren de als populistisch aan te merken nieuwkomers goed voor net iets meer dan zeven procent van de stemmen. De Economische Bond van Treub haalde slechts 3,1 procent van de stemmen, goed voor slechts drie van de honderd zetels. Belangenpartijen als de Middenstandspartij, de Plattelandersbond en de Neutrale Partij kregen ieder één zetel, terwijl de Algemeene Staatspartij van Frederik van Eeden (net) onder de kiesdrempel bleef steken.

Voor een deel was dit tegenvallende resultaat het gevolg van de specifieke invulling van het kernconcept ‘het volk’ binnen deze bewegingen. Voor het populisme van deze jaren was het volk in eerste instantie de burgerij, dat deel van de natie dat al bij eerdere verkiezingen stemrecht had. De populisten vreesden dat deze burgerij in het gedrang zou komen als de bestaande politieke partijen met allerlei populaire beloftes de nieuwe kiesgerechtigden achter zich hoopten te krijgen. In de populistische logica van deze jaren moest het volk beschermd worden tegen de massa, en het algemeen belang tegen de electorale belangen van partijpolitici. In deze opzet slaagden de populisten niet door de inmiddels sterke verzuiling van het electoraat. Het ‘populistische moment’ van 1916-1918 speelde zich in electoraal opzicht vooral af in wat in navolging van Koole het beste kan worden aangeduid met de term ‘het algemeen, niet-verzuild publiek domein’.⁴⁰ De populistische nieuwkomers visten electoraal daardoor in dezelfde, steeds kleiner wordende vijver als de liberale partijen.

Populisme en liberalisme kwamen door de specifieke electorale situatie in Nederland vanzelf in elkaars vaarwater. Treub zag dit reeds in 1918 toen hij, teleurgesteld na de slechte verkiezingsuitslag, stelde dat de Economische Bond door de ‘verpolitieking’ van de meeste kiezers ‘tegen wil en dank en tegen de bedoeling van zijn oprichters naar de politiek-vrijzinnigen kant was gedrongen’.⁴¹ Hij zou in de jaren daarna ijveren voor een fusie van de liberale partijen en de populistische nieuwkomers. Het resultaat was de oprichting van de Vrijheidsbond in 1921, een partij die zich op aandringen van Treub aanvankelijk nadrukkelijk niet als liberaal afficheerde.⁴² Behalve een gedeelde doelgroep hadden liberalen en populisten ook politiek-ideologisch veel

40 R.A. Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1995) 35.

41 M.W.F. Treub, *Sluit de gelederen!* (Haarlem 1920).

42 Patrick van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940* (Amsterdam 2005) 244.

raakvlakken. Beiden deelden een weerzin tegen de om zich heen grijpende verzuiling en de daarmee verbonden politieke cultuur van partijdiscipline en levensbeschouwelijke beginselen. Daarnaast vereenzelvigden beide groepen het Nederlandse volk met een zelfbewuste, zelfredzame en pragmatische burgerij die wars van overheidsbemoediging was en die zich niet wenste te laten koloniseren door een van de zuilen. Door deze verwantschap zou het in de daaropvolgende jaren soms niet eenvoudig zijn om het populisme als een aparte onderstroom binnen de liberale hoofdstroming te blijven herkennen. Over het algemeen overheerste de wat meer deftige liberale stijl, maar op gezette tijden kreeg het liberale verzet tegen de verzuiling, de groeiende overheid en de macht van de partijen een meer populistisch karakter, waarbij *De Telegraaf* en *Haagsche Post* wederom de belangrijkste inspirators waren.⁴³ Het belangrijkste populistische moment van de jaren twintig waren de protestacties tegen de verdeling van de radiozendtijd over de zuilen, waarbij AVRO, *De Telegraaf* en de Vrijheidsbond zij aan zij stredden tegen de greep van de zuilen, niet alleen op de radio maar feitelijk op de gehele natie.⁴⁴

De beperkte electorale wervingskracht van de populistische partijen in 1916-1918 bleek een voorbode van de volgende vijftig jaar. Er zou in de jaren van de pacificatiedemocratie en verzuiling nauwelijks ruimte zijn voor nieuwkomers. Zelfs protesten tegen de elite verliepen langs verzuilde paden: iedere zuil kende interne afsplitsingen zoals de Rooms-Katholieke Volkspartij (RKVP), de Christelijk Democratische Unie (CDU) of de Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP). Deze keerden zich echter tegen de elite van hun eigen zuil en beriepen zich op het eigen volksdeel en poneerden aldus geen absolute tegenstelling tussen volk en politiek.⁴⁵ Zij die dit wel deden zagen hun werkterrein feitelijk beperkt tot het algemeen, niet-verzuilde publieke domein, waar ze moesten concurreren met de liberalen. Zo dankte ook de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) haar kortstondige succes in 1935 (7,9 procent van de stemmen) voor een groot deel aan de weinig verzuilde vrijzinnige burgerij. Hoewel de NSB populistische slogans gebruikte als 'Volkseenheid' en 'Algemeen Belang boven Groepsbelang' kan zij door haar expliciete afkeer van volkssoevereiniteit en democratie overigens niet als een populistische beweging worden beschouwd.⁴⁶ De als reactie op de opkomst

43 Andere voorbeelden van campagnejournalistiek door onder andere *De Telegraaf* zijn de campagne voor subsidiëring van de Olympische Spelen in Amsterdam in 1928 en de protesten tegen de heffing van tolleren in de herfst van 1928 naar aanleiding van de acties van Floris Vos. *De Telegraaf* zou zich in de jaren twintig echter niet duidelijk achter een partij scharen. Mariëtte Wolf,

Het geheim van de Telegraaf. Geschiedenis van een krant (Amsterdam 2009) 208-214.

44 J.H.J. van de Heuvel, *Nationaal of verzuild? De strijd om het Nederlandse omroepbestel 1923-1947* (Baarn 1976).

45 Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 67-112.

46 Robin te Slaa en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging 1931-1935* (Amsterdam 2009) 641-676.

van de NSB opgerichte beweging Eenheid Door Democratie combineerde de oproep tot volkseenheid wel met een democratische overtuiging, maar zij nam weer geen deel aan verkiezingen.

Populisme in de jaren zestig

Nadat in de jaren zestig de zuilen afbrokkelden en de kiezers meer hun eigen afwegingen gingen maken, ontstond er ruimte voor nieuwe politieke partijen die zich op het gehele volk richtten. Tegelijk waren expliciet anti-democratische stromingen door de ervaringen met communisme en fascisme verdacht. Het gesternte leek, theoretisch gezien, wederom gunstig voor een nieuwe populistische beweging in dit tijdvak. Niet alleen viel de verzuiling als belemmerende factor weg, ook verschillende van de eerder genoemde voorwaarden waren aanwezig. Door de versterkte aandacht voor sociale zekerheid en economische wederopbouw was de verstrengeling van staat en maatschappij in de directe naoorlogse periode verder toegenomen, wat de doorzichtigheid en begrijpelijkheid van de politiek niet ten goede kwam.⁴⁷ Tegelijk was de convergentie van de gevestigde partijen midden jaren zestig dusdanig sterk geworden dat op basis van één verkiezing drie kabinetten konden worden gevormd. Zonder veel problemen en protest wisselden de ARP en de Katholieke Volkspartij (KVP) tussentijds de liberalen als partner voor de sociaal-democraten om na de Nacht van Schmelzer in 1966 vervolgens alleen verder te gaan. ARP-fractievoorzitter Bouke Roolvink verklaarde dat een keus voor de VVD of de PvdA voor de confessionelen 'lood om oud ijzer' was.⁴⁸ Tal van intellectuelen, politici en wetenschappers uitten hun ongenoegen over het functioneren van de Nederlandse democratie, de verwording van de politieke zeden, de apathie onder de bevolking en het ontbreken van duidelijke en aantrekkelijke alternatieven.⁴⁹

Wijdverspreide gevoelens van crisis en angst voor een uiteenvallen van de natie zijn in deze periode moeilijker aan te wijzen dan in de jaren 1914-1918. Het land kende een ongekende welvaart, de lonen stegen explosief en nieuwe luxe-artikelen maakten het leven aangenamer. Wel bestond onder grote delen van de bevolking een vrees dat het gezag in Nederland bezig was te eroderen. Zo bleek in 1966 82 procent van de bevolking voor een krachtigere aanpak van de politie tegen ordeverstoorders en vond het gewelddadige

47 Herman de Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat 1945-1990', in: Aerts, *Land*, 265-284.

48 James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam, Meppel 1995) 200.

49 Kennedy, *Nieuw Babylon*, 200; Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2005).

optreden van mariniers tegen de Damslapers instemming in brede kring.⁵⁰ *De Telegraaf*, die zich in deze jaren opwierp als de stem van een zwijgende meerderheid en die kritisch berichtte over de progressieve politiek, groeide uit tot de populairste krant van Nederland.⁵¹

Een duidelijker aan te wijzen voorwaarde was de komst van nieuwe media. Met de opmars van de televisie in de jaren zestig had zich immers een nieuw medium aangediend met aanzienlijke invloed op maatschappij en politiek.⁵² De verzuilde elites probeerden met hun omroepen greep te houden op dit medium, maar zij kregen concurrentie van verschillende zendpiraten die zich louter op amusement richtten. Het nieuwe medium had bovendien een sterke impact op het aanzien van de politiek. Een commentator in *Het Parool* durfde in 1966 zelfs de stelling aan dat

de televisie de politiek opengebroken [heeft] en wat zij openbaart heeft tot dusverre het tegendeel van geestdrift en inspiratie gewekt. De brave onmacht van tal van staatkundige hoofdfiguren om zich voor gewone mensen verstaanbaar te maken, heeft een vernietigend effect.⁵³

Van de vele nieuwe politieke initiatieven die in deze jaren ontstonden, baarden de nieuwe linkse bewegingen het meeste opzien, zoals Provo, de studentenbeweging, de Politieke Partij Radikalen (PPR), en Nieuw Links binnen de PvdA. Alle keerden zich tegen een vaak als homogeen voorgestelde elite, die werd aangeduid als ‘het establishment’, ‘het Bestel’ of ‘de regenten’.⁵⁴ Van verheerlijking van een homogeen geacht volk als de bron van wijsheid was evenwel geen sprake; in het geval van Provo werd zelfs smalend gesproken over het klootjesvolk. Het politieke initiatief Democraten 66 (D66) poneerde wel een tegenstelling tussen de moderne geëmancipeerde burger en een verouderd politiek stelsel dat tot ontploffing moest worden gebracht. De partij wenste een nieuwe pragmatische politiek waarin op basis van wetenschappelijke inzichten en zonder ideologische vooroordelen beleid werd gemaakt. Door institutionele hervormingen, zoals verandering van het kiesstelsel en invoering van referenda, hoopte D66 de kloof tussen burger en politiek te verkleinen.⁵⁵ De kritiek van D66 richtte zich op het politieke

50 Friso Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009) 243.

51 Wolf, *Het geheim van de Telegraaf*, 412.

52 Jan Bank, ‘Televisie in de jaren zestig’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 101:1 (1986) 52-75.

53 *Het Parool* 15 juni 1966. Geciteerd bij Ruud Koole, ‘Ratio en emotie in de Nederlandse politiek’ (ongepubliceerde lustrumlezing Leiden 2010).

54 Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam, Antwerpen 1995) 203-249; Kennedy, *Nieuw Babylon*, 126-217; De Liagre Böhl, ‘Consensus en polarisatie’, 297-304.

55 Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66 1966-2003* (Amsterdam 2003) 19-71.



KOEKOEK
Boeren-Partij
(Geef hem Uw stem
voor de Kamer) **LIJST** **16**

▲
Affiche van de Boerenpartij bij de verkiezingen van 15 mei 1963.

Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen,
Groningen.

systeem als zodanig en niet op een boosaardige elite die een in wezen goed systeem had gekaapt. Het eliteconcept van de partij was niet zodanig ingevuld dat zij als populistisch kan worden aangemerkt. De partij maakte in de daaropvolgende jaren dan ook zonder veel moeite de stap naar de politieke elite.

Op de in dezelfde periode actieve Boerenpartij past het etiket populisme beter. In het roerige jaar 1966 boekte de door Hendrik Koekoek geleide partij opvallende successen bij de provinciale statenverkiezingen (6,7 procent) en de gemeenteraadsverkiezingen (8,8 procent). Bij de gemeenteraadsverkiezingen sprongen de uitschieters in grote en middelgrote steden als Amsterdam (10 procent), Haarlem (13 procent) en Nijmegen (14 procent) in het oog. Het succes kwam niet geheel uit de lucht vallen. Al in 1963 had de Boerenpartij drie zetels gewonnen bij de Tweede Kamerverkiezingen, terwijl een klein maar substantieel deel van het electoraat (1,6 procent) had gestemd op een van de vele nieuwe populistische bewegingen die dat jaar aan de verkiezingen deelnamen, zoals de Partij Economisch Appèl, de Liberale Unie en de Nieuwe Democratische Partij. Koekoek kreeg in de daaropvolgende jaren bijval van *De Telegraaf* en de Radio Exploitatie Maatschappij (vanaf 1964 omgedoopt tot de TROS) vanwege zijn verzet tegen de greep van de verzuilde elites op het televisiebestel. Het optreden van de overheid tegen de populaire televisiepiraat toonde volgens Koekoek aan dat de elites in Nederland de democratie om zeep hadden geholpen en hadden vervangen door een ‘zuilendictatuur’ – een door *De Telegraaf*-columnist Jacques Gans gemunte term. Net als Treub en de zijnen in 1918 dichtte ook Koekoek het Nederlandse volk een sterke vrijheidsdrang toe, die echter door jaren van ‘dirigisme, zuilendictatuur en staatsdwang’ vrijwel vernietigd was. Verschillende malen sprak Koekoek het vermoeden uit dat het gehele partijenstelsel met bijbehorende zuilen slechts tot doel had de gewone man geld afhandig te maken opdat de elite zelf een aangenaam leven kon leiden. Het verjagen van de boosaardige elite en de terugkeer naar de ‘waarlijke vrijheid’ en een ‘echte democratie’, waarin boer en burger zich gekend voelden, was het uiteindelijke doel van de Boerenpartij.⁵⁶

Dat uitgerekend deze wonderlijke partij – zwak georganiseerd, oenschijnlijk vooral op boeren gericht, intellectueel weinig hoogstaand en geleid door een provincialistisch ogende antiheld – een dergelijk groot succes behaalde, toont vooral aan hoezeer de tijd rond 1966 rijp was voor een populistische beweging. Met zijn mediagenieke boerenverstand en droogkomische boerenwijsheden wist Koekoek wel een grote populariteit te

56 Het deel over de Boerenpartij is grotendeels gebaseerd op Koen Vossen, ‘De andere jaren zestig. De opkomst van de Boerenpartij’, *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*

(2004) 245-266; en op de radioserie ‘Daar zijn wij teg’n. De Boerenpartij’. *Het spoor terug*. OVT. VPRO-radio, vier afleveringen, februari/maart 2008.

verkrijgen – hij gooide hoge ogen in populariteitsenquêtes –, maar tegelijk werd al snel duidelijk dat hij als partijleider en als parlementariër volkomen ongeschikt was. Pogingen om de Boerenpartij een breder populistisch profiel te geven hield hij persoonlijk tegen, terwijl hij zijn imago van anti-politicus tot het absurde toe uitvergrootte. Het succes van de Boerenpartij was kortstondig: mede door Koekoeks zwakke leiderschap en door onthullingen over de nationaal-socialistische verledens van sommige leden ontstonden allerlei interne strubbelingen en afsplitsingen.⁵⁷ De partij kwam in een kwaad daglicht te staan en verloor de sympathie van *De Telegraaf* en de TROS. Was het stemmenaantal bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 reeds teruggelopen tot 4,7 procent (zeven zetels), in 1971 haalde de Boerenpartij nog slechts 1,1 procent. De ene zetel die overbleef, behield de nauwelijks nog serieus genomen Koekoek tot 1981.

Kortom, de omstandigheden leken gunstig voor een populistische beweging, maar waar in de jaren tien de voortgeschreden verzuiling de drempel voor populistisch succes vormde, lijkt in de jaren zestig vooral het magere aanbod in de weg te hebben gestaan, althans aan de rechterkant van het politieke spectrum. Het is goed voorstelbaar dat een charismatische rechtse populist in deze jaren meer profijt had kunnen trekken van de gevoelens van onvrede over het politieke stelsel en over een tegenover de linkse protestbeweging toegeeflijke elite. In dat licht kan ook de grote populariteit van politici als Joseph Luns, Harm van Riel en later Dries van Agt en Hans Wiegel worden gezien. Allen waren politici die zich – hoewel behorend tot de elite – net als Koekoek graag identificeerden met ‘de mensen in het land’ die net als zij niets van de Haagse politiek moesten hebben. In navolging van Koekoek gebruikten ze niet zozeer inhoudelijke argumenten maar een humorvol anti-politiek simplisme als wapen tegen de gedreven ernst van progressieve politici.⁵⁸ De sympathie van *De Telegraaf* en de TROS gold nu vvd-leider Hans Wiegel en diens scherpe polarisatie tegen de PvdA: *De Telegraaf* formuleerde soms zelfs de Kamervragen van de vvd-leider.⁵⁹ Het populisme van de jaren zestig was daarmee in de jaren zeventig onderdeel van de gevestigde politiek geworden.

Populisme in de eenentwintigste eeuw

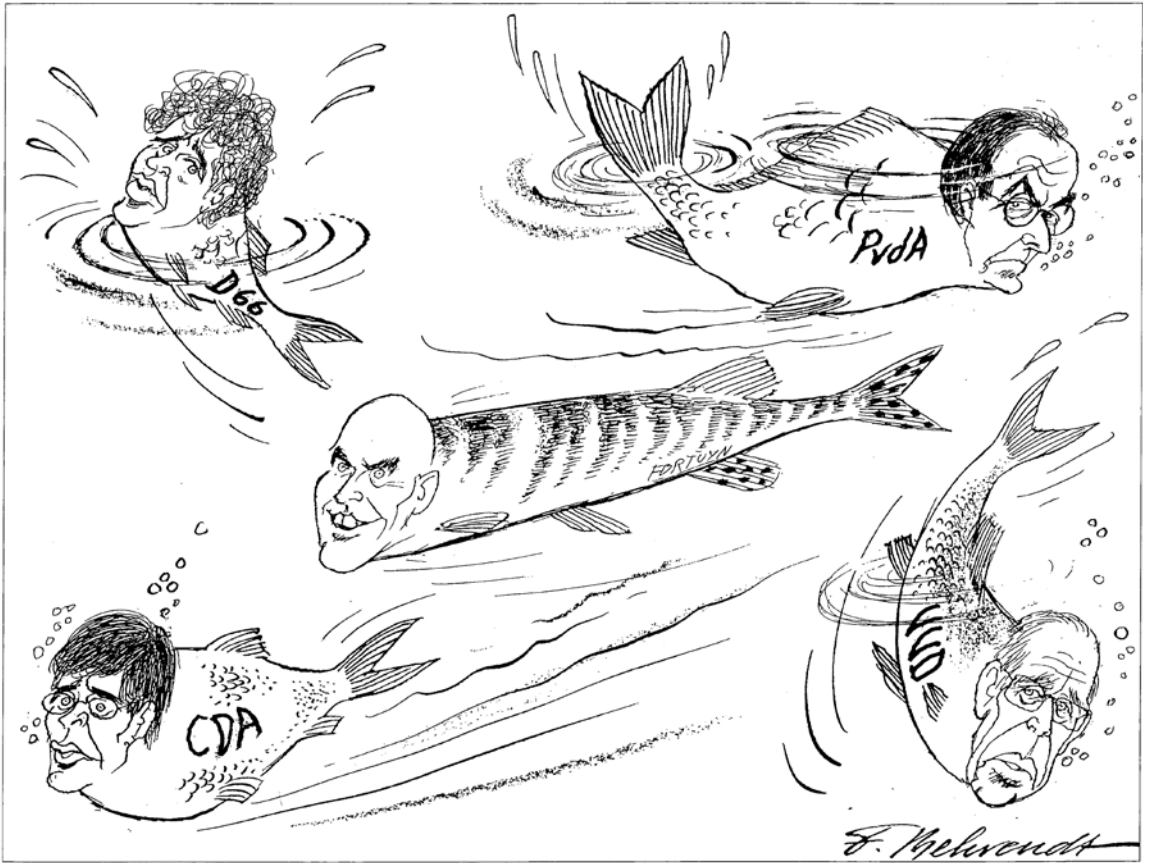
In de twintigste eeuw was het populisme in Nederland als een afzonderlijk politiek verschijnsel nog een betrekkelijk marginaal fenomeen. De twee

57 Jaap van Donselaar, *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties na de oorlog* (Amsterdam 1991) 121-133.

58 Johan van Merriënboer, Peter Bootsma en Peter

van Griensven, *Van Agt Biografie. Tour de force* (Amsterdam 2008) 235-258; Te Velde, *Stijlen van leiderschap, 196-198*.

59 Wolf, *Het geheim van de Telegraaf*, 453.



▲
F. Behrendt, Een snoek in de poldervijver, 2002.

‘populistische momenten’ rond 1918 en rond 1966 leidden niet tot electorale aardverschuivingen. In 2002 veranderde dit door de opmerkelijke doorbraak van de Lijst Pim Fortuyn, die bij de Tweede Kamerverkiezingen van dat jaar zeventien procent van de stemmen kreeg. Na de moord op Fortuyn en de desintegratie van zijn partij hebben verschillende politici zich opgeworpen als erfgenaam van Fortuyn, zoals Marco Pastors, Rita Verdonk en Geert Wilders. Laatstgenoemde heeft met zijn Partij voor de Vrijheid (pvv) veruit het meeste succes geboekt en is inmiddels uitgegroeid tot de in veel opzichten meest toonaangevende politicus van het moment in Nederland.

Wat deze verschillende politici en hun bewegingen met elkaar gemeen hebben is, behalve hun kritische houding tegenover immigranten van met name islamitische komaf, een discours waarin de kernconcepten van de populistische ideologie in meerdere of mindere mate te ontwaren zijn. Zij schilder(d)en een beeld van de politieke elite als een homogene, ontoegankelijke kaste van wereldvreemde en weinig inspirerende regenten die de belangen van de Nederlandse natie ondergeschikt maken aan hun eigen belangen en aan vage progressieve idealen en die daarbij ook nog gesteund worden door intellectuelen, journalisten en rechters die ieder tegengeluid taboeïseren.⁶⁰ Tegenover deze ‘Linkse Kerk’ (Fortuyn) of ‘vette, volgevreten links-liberale grachtengordel elite’ (Wilders) stellen deze moderne populisten een Nederlandse natie van zelfredzame, hardwerkende en geëmancipeerde burgers die snakken naar een overheid door wie zij zich enerzijds beschermd weten tegen immigratie en criminaliteit, maar die hen anderzijds zo vrij mogelijk laat om zichzelf te ontplooien. De jaren vijftig als het tijdperk van geborgenheid en de Gouden Eeuw als de eeuw van ondernemingszin strekken tot voorbeeld. Door de invoering van elementen van directe democratie hopen zij de burger meer invloed te geven, want – in de woorden van Wilders – ‘samen weten burgers het beter dan de linkse klik’.⁶¹ Net als Treub in 1918 hadden Fortuyn en Verdonk een sterke voorkeur voor krachtige ondernemers die de BV Nederland met ferme hand konden besturen.

Hans Wansink heeft de opkomst van Fortuyn als een ‘normalisering van de Nederlandse politiek’ beschreven.⁶² Later dan de meeste andere landen sloot Nederland zich aan bij wat de politicoloog Cas Mudde in een invloedrijk artikel ‘the Populist Zeitgeist’ heeft genoemd.⁶³ Al vanaf begin jaren negentig kregen politici die zich direct tot het volk richtten en zich onafhankelijk van de elite opstelden de wind in de zeilen, van Silvio Berlusconi in Italië

60 Vossen, ‘Hoe populistisch zijn Rita Verdonk en Geert Wilders?’; Dick Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy* (Amsterdam 2003) 161-182.

61 *De agenda van hoop en optimisme. Verkiezingsprogramma Partij voor de Vrijheid* (2010).

62 Hans Wansink, *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers* (Amsterdam 2004) 279-282.

63 Mudde, ‘The Populist Zeitgeist’.

tot Christoph Blocher in Zwitserland en van Tony Blair in het Verenigd Koninkrijk tot Scandinavische populistten als de Deense Pia Kjaersgaard en de Noor Carl Hagen. In verschillende West-Europese landen zijn radicaal rechts-populistische partijen opgenomen in regeringscoalities zoals de Freiheitliche Partei Österreichs (FPÖ) in Oostenrijk, de Schweizerische Volkspartei (SVP) in Zwitserland en de Lega Nord in Italië.⁶⁴ Tegelijk wordt in steeds meer media de stem van de gewone kiezer even serieus of zelfs serieuzer genomen dan die van erkende deskundigen.

Aan Nederland leek dit populisme lange tijd voorbij te gaan. Nochtans waren de voorwaarden voor een nieuw populistisch moment al enige tijd aanwezig. Zo was de politiek na een periode van levendige polarisatie in de jaren zeventig, tachtig en negentig wederom uiterst ondoorzichtig geworden. Enerzijds speelden de besluitvorming en discussies over belangrijke problemen zich steeds minder af op het Binnenhof, maar in het overleg tussen belangengroepen en overheid, in de Europese Unie, op lokaal niveau en in de rechtbank.⁶⁵ Anderzijds konden politieke partijen door verlies aan leden en ideologische bagage de complexe politieke realiteit nauwelijks nog in begrijpelijke taal aan het electoraat uitleggen. Zeker na de vorming van het Paarse kabinet leek de politieke convergentie groter dan ooit. Aartsvijanden vvd en PvdA werkten gebroederlijk samen, het CDA bleek na driekwart eeuw regeringsmacht noch in ideologisch noch in strategisch opzicht bij machte om oppositie te voeren en kleinere partijen als GroenLinks en vanaf 2000 de ChristenUnie lonkten eveneens naar het regeringspluche.

Met de komst van de commerciële televisiezenders begin jaren negentig en de introductie van internet hadden zich wederom twee belangrijke ontwikkelingen op het terrein van de media voorgedaan. Volgens de politicologen Kees Brants en Philip van Praag was hierdoor een nieuwe logica in de politieke communicatie ontstaan, waarbij de media dicteerden welke politieke onderwerpen op welke manier werden gepresenteerd.⁶⁶ De voorkeur van de meeste media ging daarbij meer uit naar spectaculaire, makkelijk te visualiseren onderwerpen dan naar al te langdradige doorwrochte beschouwingen. Sterke gevoelens van crisis zijn in dit tijdvak minder eenvoudig aan te wijzen. Integendeel, tot in december

64 Sarah L. de Lange, *From Pariah to Power: Explanations for the Government Participation of Radical Right-Wing Populist Parties in West European Parliamentary Democracies* (Antwerpen 2008).

65 Rudy B. Andeweg en Galen A. Irwin, *Governance and Politics of the Netherlands* (derde druk; Basingstoke 2009) 192-207.

66 Philip van Praag, 'Media zoeken nu de gunst van het publiek', *Christen-Democratische Verkenningen* (2011) 61-69; Ruud Koole, *Politiek en tegenpolitiek in de Nederlandse democratie. Politici, journalisten en wetenschappers in de ban van het populisme* (Leiden 2006) 12-14; Kees Brants en Philip van Praag, 'Signs of Media Logic: Half a Century of Political Communication in the Netherlands', *Javnost, the Public* (2006) 25-40.

2001 was de tevredenheid over het functioneren van de democratie en de Paarse coalitie vrij groot. Tegelijk was onder veel burgers de onvrede en onzekerheid toegenomen met betrekking tot nieuwe thema's als immigratie en de multiculturele samenleving enerzijds en de voortschrijdende Europese integratie en globalisering anderzijds. Zoals uit verschillende Nationale Kiezersonderzoeken bleek, gaapte er een steeds groter wordende kloof tussen de opvattingen van veel burgers over deze nieuwe thema's en die van de gevestigde partijen.⁶⁷ Intellectuelen, journalisten, politici en politicologen namen het functioneren van de democratie, de kloof tussen burger en politiek en de politieke zeden op het Binnenhof steeds feller onder vuur. Piet de Rooy spreekt zelfs over een vervalvertoog dat zich in de jaren negentig op de opiniepagina's ontwikkelde en dat zich gaandeweg ook meester maakte van de politiek-bestuurlijke elite.⁶⁸

De doorbraak van een nieuwe populistische beweging was ook in Nederland achteraf gezien een kwestie van tijd. De Nederlandse kiezer was meer dan ooit bereid om van partij te wisselen, getuige de sterke schommelingen in de verkiezingsuitslagen, maar net als in de jaren zestig zat het probleem aanvankelijk vooral in de aanbodzijde. Nog meer dan aan de Boerenpartij kleefde aan de nationalistische anti-immigratiepartij Centrum-Democraten (CD) van Hans Janmaat een imago van onfatsoen en onvermogen. Gelegitimeerd door een gemakzuchtig anti-fascisme werd de partij slachtoffer van een politieke en maatschappelijke uitsluiting. In 1994 bereikte de partij haar electorale hoogtepunt met 2,5 procent van de stemmen.⁶⁹ De Socialistische Partij (SP) kan in deze jaren eveneens als populistisch worden gekenschetst met haar tegen de neo-liberale elite gerichte 'Stem tegen. Stem SP'-campagne en haar identificatie met gewone mensen die vaak meer wijsheid bezitten dan de wereldvreemde Haagse politici.⁷⁰ Lijsttrekker Jan Marijnissen kreeg veel sympathiebetuigingen, maar was voor de meeste kiezers vooral op sociaal-economisch terrein te radicaal. Bij gemeenteraadsverkiezingen boekten sommige, sterk tegen de zittende elite gerichte lokale partijen succes, zoals het door de muzikant en radiomaker Henk Westbroek opgerichte Leefbaar Utrecht ('niet links, niet rechts, maar Utrechts') en Leefbaar Hilversum van oud PvdA'er Jan Nagel. Het door hen opgerichte Leefbaar Nederland vormde het platform

67 Andeweg en Irwin, *Governance and Politics*, 95-124; J.A. Thomassen, C.W.A.M. Aarts en H. van der Kolk (eds.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek* (Den Haag 2000) 17-34, 203-217; Peter Kanne, *Gedoogdemocratie. Heeft stemmen eigenlijk wel zin?* (Amsterdam 2011).

68 Piet de Rooy, 'Grote veranderingen in een klein land', in: Henk te Velde en Piet de Rooy (eds.),

Met Kok. Over veranderend Nederland (Amsterdam 2005) 199-208. Hierover ook: Koole, *Politiek en tegenpolitiek in de Nederlandse democratie*.

69 Over de CD vooral Joop van Holsteyn en Cas Mudde (eds.), *Extreem-rechts in Nederland* (Den Haag 1998).

70 Gerrit Voerman, 'Van Mao tot marketing. Over het populisme van de SP', *Socialisme en Democratie* 66:9 (2009) 26-32.

waarop Pim Fortuyn zich voor de eerste maal als politicus kon manifesteren.

De opkomst van Fortuyn werd zonder meer bevorderd door de aanslagen op 11 september 2001. Met zijn charisma en zijn status als hooggeleerd columnist en spreker (onder meer als ‘professor Pim’ bij het veelbekeken programma *Business Class*), maar ook doordat hij gelanceerd werd door het al bekende *Leefbaar Nederland*, vormde Fortuyn achteraf het laatste essentiële puzzelstukje dat nog ontbrak. Enerzijds bleek zijn combinatie van scherpe, soms vileine aanvallen op de politieke elite, een direct emotioneel appèl op de gewone mensen in het land, en kritiek op de multiculturele samenleving in naam van de libertijnse Nederlandse waarden de juiste succesformule. Anderzijds voldeed Fortuyn met zijn gevoel voor drama en stijl en zijn excentriciteit uitstekend aan de eisen van de medialogica, waarbij hij in de technocratisch overkomende PvdA-leider Ad Melkert en VVD-leider Hans Dijkstal bovendien twee ideale tegenspelers vond. Kortom, de verleiding is bijzonder groot om Fortuyn in finalistische termen te duiden als de juiste man die op het juiste moment op de juiste plaats kwam.⁷¹

Niet alleen in electoraal opzicht was Fortuyns populisme ongeëvenaard. Zoals bleek uit het voorgaande mondde populisme tot 2002 steeds uit in een van de hoofdstromingen en dan vooral in de liberale hoofdstroming. In de jaren twintig sloten Treub en de zijnen zich uit eigen initiatief aan bij de liberalen, terwijl de VVD van Wiegel en het CDA van Van Agt elementen van het populisme van de jaren zestig hadden overgenomen. Wederom hebben de gevestigde partijen onderdelen van Fortuyns programma en stijl proberen over te nemen, terwijl de LPF bovendien regeringsverantwoordelijkheid heeft mogen dragen. Het succes van Geert Wilders en zijn PVV in 2006 en 2010 toont echter aan dat deze strategie vooralsnog veel minder vruchten heeft afgeworpen. Zowel in kwantitatief (stabiel rond de 15 procent van de stemmen) als in kwalitatief opzicht (het onmiskenbare politieke talent van Wilders) is het hedendaagse populisme sterker en daardoor duurzamer dan in het verleden. Anders dan eerdere populistische bewegingen lijkt het nieuwe populisme te steunen op een meer solide sociologische basis, namelijk die van een lager opgeleide autochtone onderklasse die zich in een door hoger opgeleiden gedomineerde democratie minder vertegenwoordigd voelt.⁷² Het nieuwe populisme heeft zich met

71 Analyses van het succes van Fortuyn zijn te vinden in Joop van Holsteyn en Galen Irwin, ‘Never a Dull Moment: Pim Fortuyn and the Dutch Parliamentary Election of 2002’, *West European Politics* 26:2 (2003) 41-66; W. van der Brug, ‘How the LPF Fuelled Discontent: Empirical Tests of Explanations of LPF Support’, *Acta Politica* 38:1 (2003) 89-106.

72 Mark Bovens en Anchrit Wille, *Diplomademocratie. Over de spanningen tussen meritocratie en democratie* (Amsterdam 2010); David Van Reybrouck, *Pleidooi voor populisme* (Amsterdam 2009).



PARTIJ VOOR DE VRIJHEID

PVV
5

**MEER VEILIGHEID
MINDER IMMIGRATIE**



succes enkele thema's toegeëigend die voor deze groepen kiezers van groot belang zijn (criminaliteit, immigratie, multiculturele samenleving, Europa). Daarmee heeft het nieuwe populisme de gevestigde partijen in het defensief gedrongen, van waaruit zij pogingen doen om een antwoord te vinden op de door het populisme geagendeerde thema's. De vraag hoe om te gaan met het moderne populisme mag daarmee gerust een van de belangrijkste politieke vraagstukken van het moment worden genoemd.

Slot

In dit artikel is getracht de term populisme nader te conceptualiseren zodat zij nauwkeuriger gebruikt kan worden in historisch onderzoek. Enerzijds is dit gedaan door populisme als een dunne ideologie te definiëren met bepaalde kernconcepten, anderzijds door het als resultaat van een constellatie van specifieke voorwaarden te beschouwen. Aldus kunnen in de Nederlandse geschiedenis drie episodes worden ontwaard, waarin zowel bewegingen met een herkenbaar populistische ideologie kunnen worden herkend alsook de specifieke voedingsbodem voor het opkomen van populisme. In 1917/1918 ging het om een veelheid van populistische bewegingen die zich opwierpen als degenen die de stem van het volk en het algemeen belang behartigden tegenover politieke partijen die hun oren teveel naar de massa lieten hangen. In naam van de volkssoevereiniteit streed dit burgerlijke populisme tegen de mogelijk ongewenste gevolgen van het algemeen kiesrecht. In de periode tussen 1963 en 1966 wierp de Boerenpartij zich op als belangrijkste vertegenwoordiger van een nieuw populisme, dat zich vooral keerde tegen de bemoeizucht van de overheid en de zuilen met de economie en het mediabestel. In beide gevallen kwam het populisme op in een periode waarin de gevestigde partijen tegen elkaar aanschuurden, er veel kritiek op het functioneren van politiek en democratie klonk en nieuwe media de politiek anders bejegenden. Meer in het algemeen was steeds in de voorgaande jaren sprake geweest van een stroomversnelling in de verstrengeling van staat en maatschappij, waardoor de politiek ondoorzichtiger was geworden.

Electoraal was het resultaat in beide periodes echter nog weinig opzienbarend: rond de zeven procent in 1918 en rond de acht procent in 1966. In 1918 bleek de verzuiling dermate sterk te zijn dat het populisme gedwongen was te concurreren en uiteindelijk te fuseren met het liberalisme. In 1966 bepaalde de verzuiling in mindere mate het stemgedrag – getuige ook de successen van Koekoek in katholieke bolwerken als Breda en Nijmegen. Het aanbod was zeker aan de rechterkant te mager om kiezers tot een overstap te

verleiden. Het in strikte zin niet populistische D66 was een beter alternatief, terwijl in de jaren zeventig politici als Wiegel en Van Agt het ‘anti-politieke sentiment’ wisten te incorporeren.

Zo gezien was de doorbraak van het moderne populisme in 2002 te danken aan het samenkomen van een door specifieke voorwaarden gecreëerde vraag en een kwalitatief hoogstaand aanbod, dat zich bovendien niet belemmerd zag door factoren als verzuiling en sterke partijloyaliteit. Het ontbreken van een populistische traditie zorgde er daarnaast voor, zoals Henk te Velde stelt, dat de Nederlandse politiek nogal onthand stond en staat tegenover het populisme.⁷³ Bewegingen die zich in naam van het volk niet zozeer tegen het systeem maar tegen de elite keren, waren tot Fortuyn nauwelijks meer dan marginale verschijnselen die betrekkelijk eenvoudig konden worden geïncorporeerd dan wel getaboeiseerd. Het gebrek aan een precedent zal er wellicht aan hebben bijgedragen dat de gevestigde partijen belangrijke signalen, die uit verschillende onderzoeken onder kiezers konden worden afgeleid, niet voldoende hebben onderkend. ◀

Koen Vossen (1971) is universitair docent Nederlandse politiek aan het Instituut Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden. In 2003 promoveerde hij aan de Universiteit van Amsterdam op een proefschrift genaamd *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003). Recent verscheen van zijn hand: ‘Een nieuw Groot Verhaal? Over de ideologie van LPF en PVV’, *Jaarboek Centrum Parlementaire Geschiedenis* (2011) 77-88; ‘Vom konservativen Liberalen zum Nationalpopulisten. Die ideologische Entwicklung des Geert Wilders’, in: F. Wielenga en F. Hartleb (eds.), *Populismus in der modernen Demokratie* (Münster 2011) 77-104; ‘Populism in the Netherlands after Fortuyn: Rita Verdonk and Geert Wilders compared’, *Perspectives on European Politics and Society* 11 (2010) 22-39.
Email: kvossen@fsw.leidenuniv.nl.